

12

**Jolán
MANN**

Budimpešta

Izvorni znanstveni rad

Paralelna putovanja Ferenc Fejtöa i Miroslava Krleže (U žanrovskim primjerima putopisa, memoara i eseja)

Najraniji samostalno objavljeni putopis Miroslava Krleže je *Izlet u Rusiju* iz 1926. koji je 30-ih i 40-ih godina prošloga stoljeća slijedilo nekoliko putopisa manjih obima. Od bilješki o putovanju u Mađarsku dvije godine nakon završetka Drugog svjetskog rata sastavio je godine 1953. putopisnu prozu koja je već i svojim naslovom – *Iz knjige Izlet u Mađarsku 1947* – ukazala na nedovršenost i naknadne komentare te dopune zbog kojih je ovo djelo bliže memoaru nego putopisu.

1936. objavljen je putopis Ferenc Fejtöa *Sentimentalno putovanje (Érzelmes utazás)*¹, nakon što je godinu dana prije toga već bio objavljen jedan njegov odlomak u renomiranom književnom časopisu *Nyugat*.² Njegovo treće mađarsko izdanje bliže je memoarima jer je autor prvotnoj verziji naknadno dodao opise zbivanja koja su se dogodila desetljećima kasnije, poprativši to i svojim retrospektivnim komentarima. Napokon, Fejtövo djelo pod naslovom

¹ Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás* (Budapest, Pantheon, [1936]). Hrvatsko izdanje: Ferenc Fejtő, *Sentimentalno putovanje*, prev. Xenia Detoni (Zagreb – Dubrovnik, Durieux – Dubrovnik Univ. Press: 2003)

² Fejtő Ferenc, „Zágrábi utinapló”, in *Nyugat*, 28. 11. (1935), <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm> (Pristup: 10. 10. 2019.)

Memoari: Od Budimpešte do Pariza (Emlékeim: Budapesttől Párizsig) memoari su i po žanru.³

Uspoređivati Fejtöve i Krležine putopise i putopisne memoare te s njima vezana ostala djela, prvenstveno eseje, čini se mogućim ne samo zbog žanrovskih podudarnosti, nego i zbog bliskosti u nazorima dvojice pisaca, kao i zbog njihovih sličnih pogleda na mnoga zbivanja, koja se, međutim, u bitnim pitanjima često i razlikuju. Naravno, sporedna činjenica nije ni to da su se još u mladosti osobno sreli, i da je svoje dojmove o tom susretu Fejtö opisao u svome putopisu, kao što i u Krležinim djelima možemo pronaći podatke o doživljaju njihova upoznavanja. Krleža prvi put spominje Fejtöa u dnevničkoj zabilježbi godine 1958⁴, ali i gotovo dva desetljeća kasnije, godine 1976. također u svome dnevniku piše o njihovu prvom sastanku:

„1934. ljeto, Kukovićeva 28, Kraljice Marije 32, pod platanama u parku, uz žubor vodoskoka, pod suncobranom, Fejtő Ferenc, golobrادي mladić, s izgledom još dječaka, na izletu u Zagreb kod svoje sestre, Peštanke, Madžarice, izraelske ispovijesti, udate za nekog željezničarskog / M. A. V. – činovnika, kuferša, sa stanom u Šenoinoj ulici. Prije rata dolazio bi na ferije kod svoje sestre i to u Agramu sprovodio svoje ferije od Šenoine ulice do Huterereičnog [sic!] kupališta. Bilo je to vrijeme »Mosta preko Drave« Laszla Nemeth, prvi pozdrav iz Horthyjeve Madžarske. O tome je Fejtő objavio lirski svoj putopis Sentimentalno putovanje u Zagrebu, sa razgovorima M. K. Trebalo bi to vidjeti.”⁵

Nije slučajno da o Fejtöu Krleža piše baš u kolovozu 1976. U jesen iste godine Enesu Čengiću je govorio o tome da se Milovan Đilas prisjetio i njega u intervjuu koji je s njim napravio Fejtö.⁶ Naravno, Fejtö nije mogao znati da je Đilas, koji se u to vrijeme smatrao kritičarem komunističkih vladajućih sustava, ranije, krajem tridesetih godina i u poslijeratnim godinama bio vodeća ličnost lijevice koja je iz ideoloških razloga napadala Krležu i reprezentant fanatizma boljševičke struje u KPJ.⁷ Kao što nije mogao znati ni to da je Krleža izbjegavao sastanak s njim, čemu je glavni razlog bio spomenuti intervju:

„Taj mađžarski pisac je ljetos bio ovdje i htio je da se sretnemo, ali sam to izbjegao. Prije rata, tridesetih godina dolazio u Zagreb u vrijeme ferija, imao

³ Francois Fejtő, *Mémoires. De Budapest à Paris* (Paris, Calmann-Lévy: 1986). Dopunjeno hrvatsko izdanje: François Fejtő, *Memoari: Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, prev. Melita Wolf. (Zagreb, Nakl. zavod Maticе hrvatske: 1989)

⁴ Miroslav Krleža, „29. I. 1958”, *Dnevnik* 5. (1958–69). Prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1977), 31.

⁵ Miroslav Krleža, „4. 8. 1976.”, *Zapisi i eseji* 4. *Zapisi sa Tržiča*, Pr. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1988), 136–137.

⁶ Enes Čengić, „24. X. 1976.”, *S Krležom iz dana u dan* 2. (1975–1977). *Trubač u pustinji duha*, prir. Silvana Čengić Voljevica (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 161.

⁷ Velimir Visković, „Đilas, Milovan”, *Krležijana 1 (A–Lj)*, gl. ur. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 206. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1479> (Pristup: 2019. 10. 10.)

je ovdje tetku, tako smo se susretali. U svojoj knjizi *Moji sentimentalni izleti u Zagreb* spominje i te susrete sa mnom.⁸

S druge strane, za pretpostaviti je da je Fejtö manje-više bio upoznat sa složenim odnosom, punim konflikata Krleže i jugoslavenske ljevice, koji se od međuratnog razdoblja protezao i u prvim poslijeratnim godinama. U svakom slučaju o tome svjedoči njegovo prisjećanje na osobni susret s Krležom koji se dogodilo 1958. u Ljubljani na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije što je objavio u dopunama napisanim za novo izdanje *Sentimentalnog putovanja*:

„Znao sam da je Krleža doživio nekoliko konflikata s komunističkim vodstvom i samo ga je Titovo osobno prijateljstvo spasilo od zatvora koji bi mu pripadao kao disidentu.”⁹

Fejtövi i Krležini osvrti na putopise Andréa Gidea ukazuju na njihove intelektualne susrete te sličnosti u zanimanjima i orijentacijama. Fejtö je 1936. napisao recenziju¹⁰ o Gideovom putopisu *Povratak iz SSSR-a*.¹¹ Gideovo djelo bavi se negativnim pojavama boljševičke države koja je u očima zapadnoeuropskih lijevih intelektualnih krugova bila obećana zemlja, stavljajući naglasak na osobno otriježnjenje, razočaranje „vjernika”:

„Uopće se ne radi o tome da se André Gide razočarao u socijalizam. Suprotno: prema mojem mišljenju tek sada će postati istinski socijalist. Do sada je bio vjernik, gotovo zaslijepljeni vjernik. A sada se susreo sa stvarnošću i prepoznao je da ideja nikada ne smije biti povezana s dijelićem stvarnosti. U stvari nije se razočarao u stvarnost, nego samo u mesijanističku sanjariju. Nije se razočarao u socijalizam, niti, kako sam misli, u Rusiju, nego u to kako je razmišljao o sebi. Gide je sebe smatrao boljševikom. Ali ništa od toga ne stoji. Ni jedan trenutak nije bio boljševik u točnom, praktičnom i teorijskom smislu te riječi.”¹²

Krleža je i sam bio jedan od europskih pisaca koji su svojim iskustvima stečenim na putovanjima u SSSR posvetili zasebno djelo. Kao samostalna knjiga njegov *Izlet u Rusiju* objavljen 1926, tek godinu dana nakon putovanja, spada u rana putopisna djela napisana o SSSR-u.

Jedan od najranijih putopisa o SSSR-u objavljenih od sredine dvadesetih godina djelo je rumunjskoga pisca Panaita Istratia¹³, koga su zbog njegovog

⁸ Enes Čengić, „24. X. 1976.”, *S Krležom iz dana u dan 2. (1975–1977)*. Trubač u pustinji duha, prir. Silvana Čengić Voljevića, (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 161.

⁹ Fejtö Ferenc, *Érzelmes utazás*, [izbor slika i tekstova: Relle Ágnes]. Treće dopunjeno izdanje (Budapest: Kossuth, 2008), 131.

¹⁰ Fejtö Ferenc, „»Ami fontosabb Oroszországnál is«. André Gide: *Retour de l'U.R.S.S.*”, *Szép Szó*, 3. köt. 10. sz. (1936): 193–209.

¹¹ André Gide, *Retour de l'U.R.S.S.* (Paris: Gallimard, 1936); *Retouches à mon «Retour de l'U.R.S.S.»* (Paris: Gallimard, 1937)

¹² Fejtö Ferenc, „»Ami fontosabb Oroszországnál is«...”, 194.

¹³ Panait Istrati, *Vers l'autre flamme. Après seize mois dans l'U.R.S.S.* (Paris: Rieder, 1929).

kritičkog pristupa napadali mnogi vodeći intelektualci zapadnoeuropske ljevice. Krleža je o tom Istratijevom djelu – kojim se bavio i prvi broj njegovog časopisa *Danas* – desetljećima kasnije izjavio Enesu Čengiću da je, iako je nekih stvari već i prije bio svjestan, ovo djelo ipak ozbiljno utjecalo na njega u osuđivanju staljinizma – „Ta me je knjiga na određeni način spustila na zemlju i opametila.”¹⁴ Kada je dakle Gideov kritički putopis o SSSR-u bio objavljen sredinom tridesetih godina, iskustva opisana u njemu Krležu više nisu mogla iznenaditi, što se također može reći i za moskovski dnevnik iz 1935–1937. Ervina Šinka, Krležinog i Fejtövog zajedničkog prijatelja¹⁵ kojeg je Krleža zasigurno poznao već prije prvog, hrvatskog izdanja.¹⁶

Krleža i Fejtö često su se kretali istim putevima ne samo u svojim stvarnim, već i imaginarnim putovanjima čiji su se smjerovi ponekad i udaljavali. Često su se bavili istim povijesnim velikanima čija su djelovanja slično ocijenili. Zajednički im je i odnos prema političkim programima koji su se borili za ideju emancipacije čovječanstva i humanističke tendencije, kao i prema predstavnicima tih programa – od Erazma Roterdamskog do Josipa II. i Ignjata Martinovića.

U kontekstu naše teme prikaz Erazmovog lika, koji se u oba pisca javlja u isto vrijeme i sa sličnim naglascima, možemo povezati s putovanjem kao metaforom o (duhovnoj) slobodi. Naime, Erazmov život bio je obilježen brojnim putovanjima i selidbama. Kada je njegova situacija postala opasna za intelektualnu nezavisnost, preselio bi se u drugu sredinu: državu ili grad. Najvažnije su stanice u njegovom životu bili Pariz, Orléans, Rotterdam i Louvain, London, Cambridge, Torino, Bologna, Rim, Venecija, Padova, Bruxelles, Basel, Freiburg itd. Europa je tridesetih godina prošloga stoljeća, u razdoblju kada je sloboda pojedinca bila opet ugrožena, ponovno otkrila tog velikog humanističkog mislioca. Neposredan povod tome bila je četiristota obljetnica Erazmove smrti u godini 1936, kada su njegova najvažnija djela bila objavljena u novim izdanjima i brojnim prijevodima, te su se njime počeli baviti pisci poput Roberta Musila, Stephana Zweiga, ili prije njih još 1924. povjesničar Johan Huizinga.

Godine 1936. objavljen je Fejtöv esej *Erazmo ili razgovor o humanizmu* u časopisu *Szép Szó* (Lijepa riječ)¹⁷ čiji je urednik tada bio Fejtö. U žanrovskom po-

¹⁴ Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan 3. (1978–1979). Ples na vulkanima*, prir. Silvana Čengić Voljevića, (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 68.

¹⁵ Fejtö se poziva na svoje prijateljstvo s Ervinom Šinkom između ostalog i u predgovoru mađarskog izdanja svoje monografije o kralju Josipu II, gdje navodi Šinkov putopis o SSSR-u, *Roman jednog romana* kao klasičan primjer za djela napisana s namjerom da osvijetle okolnosti vlastitog nastanka. Fejtö Ferenc, *II. József*, prev. Anna Osvát (Budapest, Atlantisz, 1997), 7.

¹⁶ Ervin Šinko, *Roman jednog romana. Bilješke iz moskovskog dnevnika od 1935. do 1937. godine* (Zagreb: Zora, 1955).

¹⁷ Fejtö Ferenc, „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, Poseban otisak: *Szép Szó*, 1. 8–9, 1936. (Budapest: Cserépfalvi, 1936).

gledu esej se oslanja na staru tradiciju dijaloškog filozofskog traktata, a taj se oblik često pojavljuje i u Krležinim esejima. U Fejtövom eseju, „prijateljskom, ali mjestimice strastvenom razgovoru” tri prijatelja, sudionici neke vrste intelektualnog kružoka okupljaju se u stanu jednog od njih, filologa, Erazmovog interpretatora kome je dodijeljena uloga da izgovori mišljenje samog autora. Ostala dvojica, realhumanist i antihumanist govore po ulogama mogućih pristupa Erazmovoj pojavi. Filolog objašnjava svojim sugovornicima bit humanizma, smatrajući da oni, kao većina ljudi ne shvaćaju pravo značenje humanizma. Citirajući Erazmovo pismo Lutheru iz 1519. filolog ukazuje na esenciju njegova humanizma: treba čuvati vlastiti integritet, tj. ostati izvan stranaka jer je samo na takav način moguće služiti dobrim znanostima, naime čovjek će prije postići svoj cilj uljudnom građanskom skromnošću, nego silom. Na Erazmovom primjeru definira hrabrost koja je osnovana na strahu od smrti i na svijesti o vrijednosti života i osobnosti. Intelektualac mora biti hrabar jedino u svom radnom kabinetu, a ima pravo bježati od različitih opasnosti koje prijete smrću i gubljenjem slobode.

U djelu *Antibarbari* Erazmo se bori za očuvanje „dobrih znanosti” (*bonae litterae*). Podsjetimo, Krleža 1939. u časopisu *Pečat* objavljuje svoj polemički spis *Dijalektički Antibarbarus*, tj. vodič u kojem pokušava „razgraničiti pravu, gipku, djelotvornu dijalektičku misao od mutnog, tromog, pokornog (»antidijalektičkog«), sluganskog dogmatizma – »barbarstva«.”¹⁸

Nadalje, rasprava se nastavlja oko problematike ostvarivosti ili neostvarivosti ideja u društvenoj praksi. Filolog tvrdi da su ideje u principu neostvarive, stoga one moraju ostati teorijske konstrukcije jer kada ih pokušamo ostvariti u praksi one će neminovno pokazati svoje nakazano lice:

„Racionalnost koja je jedino mjerilo bibliotece ne vrijedi izvan zidova radnih kabineta. [...] ...ono što utječe na mase [...] to više nije ideja, samo njen iskrivljeni odraz. I zbog toga nisu mase krive. Sama bit ideja nosi sa sobom da su one društveno neostvarive.”¹⁹

Suprotno tome sugovornik realhumanist propagira ostvarivost ideja, a vlastito uvjerenje, realhumanizam definira kao socijalizam. Po njegovu mišljenju „do Marxa humanizam je bio samo fantazam filologa, tj. troma utopija. Beznačajna, zabavna sekta duhovnih znanosti.”²⁰ Međutim, nakon Marxa humanizam znači svjetsku velesilu. Na ovo mišljenje filolog, uz povijesne primjere navodi jedan sasvim suvremen događaj: primjer moskovskih procesa:

¹⁸ Ivo Frangeš, „»Dijalektički antibarbarus«, *Krležijana 1 (A-Lj)*. gl. ur. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 147. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=280> (Pristup: 2019. 10. 10.)

¹⁹ Fejtő Ferenc, „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, 8, 9.

²⁰ Fejtő Ferenc, „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, 10.

„U stvarnosti su do sada uvijek propali pokusi koji su htjeli silu upotrebljavati u svrhu poštenih ideja. Nije moguće pošteno voditi politiku i ovladati moralom u državnom upravljanju i dok smo dospjeli na vlast, moral se u našim rukama neminovno i gotovo neprimjetno pretvorio u nemoral. Jer osvajanje vlasti nužno korumpira vlastodršca i protiv toga nije moguće ništa učiniti.“²¹

Nije slučajno ni to da dok je u pitanju „slobodne volje“ Erazmo branio slobodu volje, Luther je glasao za sužanjstvo volje. Filolog svoje prijatelje upozorava da je najvažnije stvarati distancu od svakog pokreta koji nas želi posvojiti, a u tome možemo učiti od Erazma koji je najbolje poznao strategije za očuvanje neovisnosti pojedinca. Jer je jedna od mogućih definicija humanizma: odabir dobrog od dvije mogućnosti zla. Osim ovog ranog rada Fejtő se i na kraju života osvrnuo na temu Erazma u eseju *Erazmo Rotterdamski: Svetac ili heretik?* koji je objavljen kao odlomak iz njegove planirane knjige o *Vragu*.²²

Erazma, odnosno njegovo glavno djelo *Pohvala ludosti* Krleža spominje u svojim djelima prvi put također 1936. godine. Prvo poglavlje romana *Na rubu pameti* objavljenog 1938. nosi naslov *O ljudskoj gluposti*, a glavni lik romana čitao je Erazmova djela. Njegovim likom najtemeljitije se bavio u svome eseju *O Erazmu Rotterdamskom* koji je dovršio 1942, nekoliko dana prije početka njemačkog napada na Staljingrad, a objavio tek početkom 1953. godine. U tom je eseju Krleža prepoznao sličnosti vlastite ere s Erazmovim vremenom, s razdobljem europskih vjerskih ratova. Slično kao i ranije spomenuti pisci i on je osjećao bliskost s Erazmom te se identificirao s njegovim dilemama. Erazmo je poput njih ostao osamljen protivnik ideja i vjerskih usmjerenja aktualnih u njegovo doba. Kao oni građani Europe koji su tridesetih godina prošloga stoljeća bili protiv totalitarnih diktatura svoga kontinenta, Erasmus se nije slagao niti s ispraznošću prakticiranog katolicizma, niti s različitim reformatorskim namjerama koje su se često završavale u krajnostima fanatizma. Erazmov primjer postao je posebno aktualan u Europi tridesetih godina prošloga stoljeća kao mogući odgovor na pitanje što treba intelektualac učiniti za vrijeme fanatiziranog nasilja: pasivno promatrati zbivanja i komentirati ih samo za sebe, ili javno i glasno zastupati svoja uvjerenja ne mareći za moguće opasnosti, ni za predvidljiv neuspjeh zbog takvog ponašanja.²³

Krleža, koji je preferirao antitetičke misaone konstrukcije, u svome eseju tematizira suprotnosti koje se javljaju u Erazmovo dilemi, primjerice intelektualac vs. masa, pjesnik vs. vlast, mislilac vs. zaslijepljeni fantast, pacifist vs. rat-

²¹ Fejtő Ferenc, „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról“, 15.

²² Fejtő Ferenc, „Erasmus: Szent vagy eretnek? (Részlet a szerzőnek az Ördögről szóló, készülő könyvéből)“, prev. Ferch Magda, *Európai Kulturális Füzetek*, 20–21. http://www.c3.hu/~eu-fuzetek/index_2021.php?nagyra=14/fejto_14.html (Pristup: 2019. 10. 10.)

²³ Lasić Stanko, „Erazmo Rotterdamski“, *Krležijana 1 (A–L)*. gl. ur. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1993), 233. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1493> (Pristup: 2019. 10. 10.)

nik, skeptičan razum vs. fanatična vjera itd. Zbog svoga skeptičnog pogleda na povijest, ove suprotnosti smatra ne samo aktualnima, nego i nepromjenljivima. I Krležin odnos je kontradiktoran prema tim dilemama, jer za razliku od stava Stefana Zweiga koji je u svome eseju bezrezervno stao uz Erazma i potpuno se identificirao s njim, on se, premda priznaje Erazmovu veličinu i značaj, ipak ne može identificirati s idejom neovisnog intelektualca. Suprotno od njega, Krleža smatra da ideja o neovisnom intelektualcu ne samo da je neizvediva, tj. utopijska, nego je i moralno neprihvatljiva. Po njemu intelektualac uvijek mora odabrati onaj pokret koji se u datom trenutku pokazuje kao najnapredniji. A u isto vrijeme mora ustrajati i na svom neovisnom mišljenju. Ipak, i Krleža je bezrezervno priznavao Erazmov kritičan odnos prema slijepoj masi i nehumanoj mašineriji vlasti (destruktivnim i samorazarajućim tendencijama unutar Katoličke crkve i pokreta reformacije). Sarkazam *Pohvale ludosti* itekako je blizak Krležinim ironičkim djelima, u kojima je bilo koji redak tog „savršenog stilista” mogao poslužiti primjerom, ali još im je srodnija polemičnost Erazmove bogate korespondencije. Krleža je u svome eseju toliko usvojio Erazmove stavove, po njegovim riječima u formi „slobodno citirane parafraze”, da se najčešće ne može utvrditi čije misli navodi: vlastite ili Erazmove.²⁴

Erazmovo vrijeme je od primarne važnosti za teoretičare krize, ono zapravo označava prijelazno razdoblje kada je duhovno ozračje humanizma počelo razgrađivati temelje kršćanske, tada još u tom pogledu zaista ujedinjene Europe:

„... to je bila Erazmova sudbina i njegov poziv u vremenu tako sličnom našem kada je evropska civilizacija, na prijelazu između dva historijska perioda, izgubila svoj unutrašnji lik i stil (1521–1942).”²⁵

Ideje prosvjetiteljstva podjednako su bile najvažniji intelektualni izvori obojici pisaca. I Krležino enciklopedijsko zanimanje možemo povezati s nasljedstvom prosvjetiteljstva, pod čijim je utjecajem u za njega povoljnim kulturnopolitičkim okolnostima nastalim poslije Drugog svjetskog rata osnovao i cijelu instituciju. Utjecaj ravnanja Leksikografskim zavodom očit je u njegovim djelima nastalim zadnjih desetljeća života.

Fejtő se prosvjetiteljstvom najviše bavio u svojoj monografiji o kralju Josipu II. čije osnovne misli – prema predgovoru djela – sežu do kraja godine 1936, a sama je monografija bila završena u veljači 1937.²⁶ Svoj odabir teme obrazlaže namjerom rehabilitacije vladara, svoj povijesni pogled pak suprotstavlja principijelno negativnim pristupima koji slijede tradiciju žalbene politike.

²⁴ Lasić Stanko, „Tri moderna pogleda na Erazma Rotterdamskog: Huizinga, Zweig, Krleža”, *Članci, razgovori, pisma* (Zagreb: Gordogan, 2004): 221.

²⁵ Krleža, Miroslav. „O Erazmu Rotterdamskom”, *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci 2*. Prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 13.

²⁶ Fejtő Ferenc, *II. József*, prev. Osvát Anna (Budapest, Atlantisz, 1997), 7–8.

„... konzervativna i feudalna aristokracija i reakcionarni kler nije ni poslije smrti oprostio prosvijećenom vladaru, modernizatoru, propagatoru vjerske tolerancije, prijatelju građanstva i kmetstva, njegove dekrete objavljene pola stoljeća prije razdoblja liberalizma od kojih su poneki 1789. poslužili kao osnova za pregovore Zakonodavnog odbora Francuske narodne ustavotvorne skupštine.“²⁷

Fejtő se kao i mnogi odgovorni intelektualci u to vrijeme zanimao prvenstveno za doba prosvjetiteljstva. Istražujući mađarske odnose prosvjetiteljstva dospio je do kralja Josipa II. čije je vladanje u mađarskoj i austrijskoj historiografiji predstavljeno kontradiktorno:

„...usred svojih istraživanja o povijesti mađarske književnosti krajem XVIII. stoljeća počeo sam razmišljati o tome kako su predvodnici mađarskih kulturnih zbivanja za vrijeme vladanja Josipa II. [...] mogli biti toliko odani kralju sa šeširom, koji se u mađarskoj historiorafiji pojavljuje kao protumađarski tiranin germanizacijskih namjera.“²⁸

U predgovoru koji je 1994. napisao za francusko izdanje svoje monografije spominje za njega najsimpatičniju stranu vladanja Josipa II. – nadnacionalizam, neku vrstu ranog internacionalizma, kojemu se mogu suprotstaviti različite vrste nacionalizama, od „feudalnog patriotizma“ svojeg doba do kulturnog i etnonacionalizma nastalog nekoliko naraštaja kasnije u Austro-Ugarskoj Monarhiji i usmjerenog protiv nje, što je po Fejtővom shvaćanju krajnje loša ideologija.²⁹ Istom prilikom među imenima pisaca koji su ironijski prikazali upravne izopačenosti Austro-Ugarske Monarhije, tzv. Kakanije, tj. uz Musila, Krausa, Kafku, Mikszátha, Krúdyja, Karintyja, Hašeka, spominje i Krležu, premda sam ne dijeli njihovo mišljenje smatrajući da su službenici Austro-Ugarske Monarhije bili „besprijeekorni zaposlenici posvećeni općem dobru nadnacionalne države“ čiji je idejni tvorac bio Josip II. koji se i sam ponašao kao car upravitelj.³⁰

Nerazumijevanje nacionalnih težnji različitih naroda unutar svoje države kao i bezobzirno provođenje centralističke politike Josipa II. osudila je i hrvatska historiografija, a njezinim tragom i hrvatsko kolektivno pamćenje tužeći kralja za protuhrvatske namjere, dok je mađarsko kolektivno pamćenje bilo osjetljivo na povrijeđene mađarske interese. Kontradiktorno predstavljenje uloge Josipa II. u hrvatskoj povijesti jedna je od Krležinih ponavljajućih tema. U eseju *Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće* nastalom sredinom dvadesetih godina spominje protujozefinizam hrvatskoga plemstva kao neku vrstu političkog paradoksa. Radikalno prekidajući tradiciju žalbene politike ukazuje na pozitivnu ulogu Josipa II. u hrvatskoj povijesti:

²⁷ Fejtő Ferenc, *II. József*, 10.

²⁸ Fejtő Ferenc, *II. József*, 10.

²⁹ Fejtő Ferenc, *II. József*, 18.

³⁰ Fejtő Ferenc, *II. József*, 19.

„Za Josipa I tuku se Hrvati protiv Mađara za Beč, za Josipa II protiv Beča za Mađare, premda, da Josip II nije potkresao mađarske megalomanske kandže, bio bi nas đavao odnio pod »mađarsku pragmatiku« već u osamnaestom stoljeću jer je hrvatsko plemstvo bilo pijana banda, glupa i nepismena....“³¹

Suprotno od Krleža, koji hrvatsko plemstvo smatra „pijanom bandom, glu-pom i nepismenom“, Fejtö na duhovit i zabavan način prikazuje mađarsko plemstvo – bez obzira na njegovu zaostalost – u mnogo ljepšem svjetlu, pri tome slijedeći prvenstveno tradiciju eseja, a ne stručnih traktata:

„[1789.] i Mađarsku je očarala »slatka opijenost« slobode. Otjerali su geode-te koji su »šurovali s carom« i spaljivali službene akte. Aristokrati su okružili lomaču sa šubarom od zečjega krzna urešenim čapljinom perjem pjevajući Marseillaise u latinskom prijevodu i pjesmu Ča Ira. Mađarska je bila jedino mjesto na svijetu gdje su se revolucionarne misli premjestile u posredni medij srednjovjekovnih misli. Plemići su danonoćno razglabali o Rousseauovim mi-slima i o društvenom ugovoru te o neostarjelim pravima slobode koja zahtije-va priroda. Ali pomnijim ispitivanjem njihovih pohvalnih himni shvatit ćemo da su pod Rousseauom podrazumijevali Werbőczyja i pod slobodom svoje privilegije, a pod društvenim ugovorom Zlatnu bulu.“³²

U političkom programatskom tekstu *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935.* vezanom uz diskusije koje su se provodile u KPJ-u o mogućnostima osnivanja antifašističkog narodnog fronta – objavljenom tek u prvoj polovici 50-ih godi-na – Krleža spominje Josipa II. u svojem povijesnom razmišljanju. Cara pred-stavlja u ulozi spasitelja hrvatstva koje je u 18. stoljeću bilo egzistencijalno u krajnje ugroženom položaju:

„... Hrvati bili bi doživjeli svoju ekonomsku i političku katastrofu već u osamna-estom stoljeću, da ih nije iz toga izvukla centralistička politika Josipa II, koja je ošišala sve mađarske grofovске prepotentne aspiracije prodiranja u naše interesne sfere.“³³

Krležina zapažanja o Josipu II. nastala u međuratnom razdoblju, koja se kao sastojci većega konteksta uvijek odnose na vladarevu ulogu odigranu u hrvatskoj povijesti i u opstanku hrvatstva, dalje se nastavljaju u njegovoj esejistici poslije Drugoga svjetskog rata. Njegov esej *Iz hrvatske kulturne hi-storije* nastao 1963. sastoji se od trideset i šest minieseja, prema određ-

³¹ Miroslav Krleža, „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće“, *Deset krvavih godina Eseji i članci 4.* Prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleža (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 92.

³² Fejtő Ferenc, *II. József*, 376–377.

³³ Krleža, Miroslav. „Teze za jednu diskusiju iz godine 1935“, *Kalendar jedne parlamentarne ko-medije. Eseji i članci 5.* Prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleža (Sarajevo: Oslo-bođenje, 1979), 218.

enju samoga pisca od „slobodnih lirskih varijacija” koje možemo svrstati i u leksikografske marginalije. Među njima se tekst *Jozefinizam* u potpunosti bavi politikom Josipa II. koja po njegovu mišljenju još i dvjesto godina kasnije uzbuđuje strasti dok hrvatska historiografija spominje cara kao „zatornika hrvatskih zakona i običaja”, i kao pravog Lucifera.³⁴ Krleža u tom pitanju – slično njegovim drugim povijesnim temama – argumentira svoje tvrdnje naglašavanjem klasnih interesa koji su od mađarskog i hrvatskog plemstva učinili saveznike. Kako je većina njegovih povijesnih tema često nacionalno usmjerena, tako su one ideološki dvostruko definirane. U njima pored marksističkog povijesnog pogleda važno mjesto zauzima i žrtveni mit nacionalne podređenosti³⁵ Nadalje, u ovoj „lirskoj varijaciji” može se promatrati i Krležin esencijalni pogled na povijest, tj. usporedba paralelnih pojava različitih povijesnih doba:

„Do danas nitko nije imao smionosti utvrditi, da nije bilo jozefinskog centralističkog nasilja, koje je otupilo grofovsku mađarsku megalomaniju, tri banske bijedne ungarofilske šljivarske županije, kao »reliquiae reliquiarum« horvatskih Venda i Turopoljaca, bile bi pale pod udar mađarskog feuduma, i već bi se koncem XVIII. stoljeća bilo dogodilo ono, što su mađarski grofovi uznastojali da izvrše dva do tri decenija kasnije, kada Kossuth godine 1848. na geografskoj karti nije htio »primijetiti Hrvatsku«.”³⁶

U tu problematiku spada i Fejtöv članak o Ignjatu Martinoviću objavljen godine 1936. u posebnom broju časopisa *Szép Szó* (Lijepa riječ) „Današnji Mađari – o nekadašnjim Mađarima”, koji je sâm uredio. U njemu, pozivajući se na Kossutha i u skladu s njegovim mišljenjem, izražava razočaranje zbog stavova povjesničara o Martinoviću, koje su, prihvativši istraživačke rezultate Vilmosa Fraknóija, nedavno zauzeli građanski povjesničari Elemér Mályusz i Gyula Szekfű:

„Novija mađarska historiografija bez ikakve ga osnove ocrnjuje, kao i njegovu povijesnu ulogu. Bio je u službi dinastije, ali time nije želio štetno djelovati već naprotiv, htio je biti koristan i nije o njemu ovisilo što nije doprinijeo razvoju mađarskoga društva. [...] Martinovićeva tragedija je u stvari bila poučna i poštovanja vrijedna tragedija mađarskih intelektualaca i mađarskog intelekta.”³⁷

³⁴ Krleža, Miroslav. „Iz hrvatske kulturne historije (Jozefinizam)”, *Historijske teme. Studije* 3. Prir. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 182.

³⁵ Vladimir Biti, „Miroslav Krleža i povijest hrvatskoga razvlaštenja”, *Umjetnost riječi*, 61, 1–2, 2017. 13. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=285809 (Pristup: 2019. 10. 10.)

³⁶ Krleža, Miroslav. *Iz hrvatske kulturne historije (Jozefinizam)*, 183.

³⁷ Fejtő Ferenc, „Martinovics Ignác”, *Szép Szó*, 2. kötet, 4–5. (Mai magyarok – régi magyarokról) különszám (1936): 118–136. Reprint kiadás: *Mai magyarok régi magyarokról*, [összeáll. Fejtő Ferenc], (Budapest: Cserépfalvi – Gondolat, 1991), 135–136. o.

Godinu dana kasnije u svome eseju *Mađarska književnost i mađarstvo* objavljenom u tematskom bloku *Što je Mađar sada?* pokret obnove mađarskog jezika prikazuje kao „nadmjestak društvenoj kritici Martinovića i njegovih suradnika”, što je uslijedilo nakon „njihove političke propasti.” Time je želio dokazati da se novije potrebe društva često javljaju najprije u književnosti te se tako „u književnosti događa i revolucija”.³⁸

Ignjat Martinović također zauzima važno mjesto u Krležinoj hungarološkoj panorami o važnim povijesnim osobama. Jednu od najranijih primjedbi o njemu zapisao je u svome dnevniku 1916. u kontekstu „nezdrave mađarske stvari” uz kralja Matiju Korvina, Zrinske te Oszkára Jászija i Istvána Tiszu.³⁹ U eseju *Mađarska varijacija* iz godine 1922. Martinovića, uz Zrinskog, Kazinczyja, Kossutha i Petőfija smješta u krug „čistih slavenskih izdanaka”, koji su u „pitanju Dunava i Karpata” po njegovom mišljenju glavnim rješenjem smatrali ujedinjenje različitih nacija:

„I u Martinovićevoj republikanskoj smrti, i u Kossuthovim misaonim govorima, i u Kazinczyjevu stvaranju i pisanju, i u Petőfijevim revolucionarnim pjesmama, živi jedna duboka, nagoniska potreba za stapanjem, za sintetičnim slijevanjem svijju narodnosti i rasa i jezika u jedno.”⁴⁰

U Krležinom eseju objavljenom 1960. o južnoslavenskom pitanju u kontekstu Prvog svjetskog rata nabrajaju se imena različitih narodnosti u jakobinskom pokretu – Martinovićevo urota, [Maksimilijan] Vrhovac, [Ferenc] Kazinczy – kao dokaz za politički cilj pokreta koji bi bio ujedinjenje podunavskih naroda u konfederalnoj republici.⁴¹

Kao pomađareni Slaven uz imena Sándora Petőfija i Mihajla Tančića (Táncsics Mihály) pojavljuje se i Martinovićevo ime u nizu idejnih prethodnika Endrea Adyja.⁴² Krleža ocjenjuje Martinovićevo djelatnost i jakobinski pokret kao prethodnicu 1848, što se poklapa s mišljenjem vodećih ličnosti mađarske revolucije 1848. o tragičnim likovima inovatora koji su živjeli prerano, ispred svoga vremena.

U Krležinom eseju napisanom 1926. *Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće*, fratar Martinović se spominje u kontekstu velikih sanjara hrvatske povijesne narkoze čiji su snovi bili jakobinska Republika i „Prava čovjeka”.⁴³

³⁸ Fejtő Ferenc, „A magyar irodalom és a magyarság”, *Mi a magyar most? Tanulmányok a magyar jelen legfontosabb kérdéseiről*, [Bp.]: Cserépfalvi – Gondolat, 1990, 67.

³⁹ Miroslav Krleža, „14. IX. 1916”, *Dnevnik 1. (1914–1917). Darni dani I.* Prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krležea (Sarajevo: Oslobođenje, 1977), 215.

⁴⁰ Miroslav Krleža, „Mađarska varijacija”, *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci 2.* Prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krležea (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 80.

⁴¹ Miroslav Krleža, „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu godine 1914–1918”, *Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci 5.*, prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krležea (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 251.

⁴² Miroslav Krleža, „Mađarska varijacija”, 88.

⁴³ Miroslav Krleža, „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće”, 101.

Zajedničko je i Krležino i Fejtövo zanimanje za političke programe čiji je cilj bila emancipacija čovječanstva. Fejtö je 1937. napisao tri članka o toj temi. Prvi se bavi Robertom Owenom, drugi Saint Simonom, a objavio ih je pod zajedničkim naslovom *Veliki utopisti*.⁴⁴ Roberta Owena, „oca socijalizma”, međutim, ne predstavlja kao utopista, nego na tragu Marxovog mišljenja kao praktičnog, aktivnog čovjeka, a Saint Simona kao stvaralački um na razmeđu 18. i 19. stoljeća, kao poveznicu između racionalizma i socijalizma. Također, francusko prosvjetiteljstvo smatra prethodnicom socijalizma.⁴⁵ Fejtö se osvrće na Saint Simonovu primjedbu o vladajnu Josipa II. prema kojoj kraljeva vlast nije neovisna o svojim podanicima i ne može opstati bez njihove potpore: „ako je građanstvo, na koje se treba osloniti, slabo, a plemstvo, čije privilegije želi smanjiti, se tome suprostavlja.”⁴⁶ Time Josipa II. koji je na kraju morao povući svoje naredbe, u izvjesnom smislu ubraja u utopiste povijesti. Treći u nizu Fejtöv članak koji je objavljen u spomenutoj seriji također 1937. bavi se francuskim političarem Jean Jaurèsom.⁴⁷ Njime se bavio i Krleža – u prvoj verziji eseja *Eppur si muove* objavljenom 1919. godine, povodom pete godišnjice njegove smrti prisjeća ga se kao osnivača europske parlamentarne demokracije.

Zaključno, vraćajući se na polazište ovoga rada, do žanra putopisa koji je podjednako zastupljen i u Fejtövom i Krležinom opusu, u Krležinom putopisu *Izlet u Rusiju*, posebice u poglavlju *Na dalekom sjeveru*, izrazito je prisutna njegova vjera u mogućnost industrijskog razvoja i ljudskoga djelovanja radi unapređivanja svijeta koja svoje korijene ima u idejama prosvjetiteljstva. I Fejtö je vjerovao tim idejama o kojima je po završetku svoga članka o Saint-Simonu izjavio da su kada su se pojavile, iako redovito propadale i pojedinačno i kolektivno, ipak postale dio velikoga misaonog strujanja europskoga duha.⁴⁸

⁴⁴ Fejtő Ferenc, *A nagy utópisták 1–2: Owen Róbert; Saint Simon*. Szocialista tudás könyvtára br. 16–17. (Budapest: Esztergályos J., 1937)

⁴⁵ Fejtő Ferenc, *A nagy utópisták 1: Saint Simon*. Szocialista tudás könyvtára br. 17. (Budapest: Esztergályos J., 1937), 3.

⁴⁶ Fejtő Ferenc, *A nagy utópisták 1: Saint Simon*, 19–20.

⁴⁷ Fejtő Ferenc, *Jean Jaurès*, Budapest: [Esztergályos J.], 1937.

⁴⁸ Fejtő Ferenc, *A nagy utópisták 1: Saint Simon*. Szocialista tudás könyvtára br. 17. (Budapest: Esztergályos J., 1937), 31.

Literatura

- Biti, Vladimir. „Miroslav Krleža i povijest hrvatskoga razvlaštenja”, *Umjetnost riječi*, 61, 1–2, (2017), 1–26. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=285809 (Pristup: 2019. 10. 10.)
- Čengić, Enes, *S Krležom iz dana u dan 2. (1975–1977). Trubač u pustinji duha*, prir. Silvana Čengić Voljevica, (Sarajevo: Svjetlost, 1990)
- Čengić Enes, *S Krležom iz dana u dan 3. (1978–1979). Ples na vulkanima*, prir. Silvana Čengić Voljevica, (Sarajevo: Svjetlost, 1990)
- Fejtő, Ferenc. „Zágrábi útinapló”, in *Nyugat*, 28. 11. sz. (1935), <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm> (Pristup: 2019. 10. 10.)
- Fejtő Ferenc. Fejtő, Ferenc. *Érzelmes utazás* (Budapest, Pantheon, [1936]). Treće dopunjeno izdanje [izbor slika i tekstova: Relle Ágnes] (Budapest: Kosuth, 2008). Hrvatsko izdanje: Ferenc Fejtő, *Sentimentalno putovanje*, prev. Xenia Detoni (Zagreb – Dubrovnik, Durieux – Dubrovnik Univ. Press: 2003)
- Fejtő Ferenc. „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, Posebni otisak: *Szép Szó*, 1. 8–9. sz., 1936. (Budapest: Cserépfalvi, 1936).
- Fejtő, Ferenc. „Martinovics Ignác”, *Mai magyarok – régi magyarokról*. Reprint kiadás: *Szép Szó-különszám*, [összeáll. Fejtő Ferenc], 2. kötet, 4–5. 1936, (Budapest: Cserépfalvi – Gondolat, 1991), 135–136.
- Fejtő, Ferenc. „»Ami fontosabb Oroszországnál is«. André Gide: Retour de l'U.R.S.S.”, *Szép Szó*, 3. köt. 10. sz. (1936): 193–209.
- Fejtő, Ferenc. „A magyar irodalom és a magyarság”, *Mi a magyar most? Tanulmányok a magyar jelen legfontosabb kérdéseiről* (Budapest: Cserépfalvi – Gondolat, 1990), 65–75.
- Fejtő, Ferenc. *A nagy utópisták 1–2: Owen Róbert; Saint Simon*. Szocialista tudás könyvtára br. 16–17. (Budapest: Esztergályos J., 1937)
- Fejtő, Ferenc. *Jean Jaurès*, Budapest: [Esztergályos J.], 1937.
- Fejtő, Ferenc. *II. József*, prev. Osvát Anna (Budapest, Atlantisz, 1997)
- Fejtő, François. *Mémoires. De Budapest à Paris* (Paris, Calmann-Lévy: 1986). Dopunjeno hrvatsko izdanje: *Memoari: Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, prev. Melita Wolf. (Zagreb, Nakl. zavod Matice hrvatske: 1989)
- Fejtő, Ferenc. „Erazmus: Szent vagy eretnek? (Részlet a szerzőnek az Ördögről szóló, készülő könyvéből)”, prev. Ferch Magda, *Európai Kulturális Füzetek*, 20–21. http://www.c3.hu/~eufuzetek/index_2021.php?nagya=14/fejto_14.html (Pristup: 2019. 10. 10.)
- Frangeš, Ivo. „»Dijalektički antibarbarus«”, *Krležijana 1 (A–Lj)*. Gl. ur. Velimir Višković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 147. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=280> (Pristup: 2019. 10. 10.)

- Gide, André. *Retour de l'U.R.S.S.* (Paris: Gallimard, 1936); *Retouches à mon «Retour de l'U.R.S.S.»* (Paris: Gallimard, 1937)
- Istrati, Panait. *Vers l'autre flamme. Après seize mois dans l'U.R.S.S.* (Paris: Rieder, 1929)
- Krleža, Miroslav. *Eppur si muove. Studije i osvrti* Biblioteka nezavisnih pisaca, Djela Miroslava Krleže (Zagreb: Minerva, 1938)
- Krleža, Miroslav. *Dnevnik 1. (1914–1917). Davni dani I.*, prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1977)
- Krleža, Miroslav. *Dnevnik 5. (1958–69)*, prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1977)
- Krleža, Miroslav. „O Erazmu Rotterdamskom”, *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci 2.*, prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 9–46.
- Krleža, Miroslav. „Madžarska varijacija”, *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci 2.*, prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 71–92.
- Krleža, Miroslav. „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće”, *Deset krvavih godina Eseji i članci 4.*, prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 85–133.
- Krleža, Miroslav. „Teze za jednu diskusiju iz godine 1935”, *Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci 5*, prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 139–245.
- Krleža, Miroslav. „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu godine 1914–1918”, *Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci 5.*, prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 247–307.
- Krleža, Miroslav. „Slučaj direktora drame gospodina Bacha”, *Moj obračun s njima. Polemike 3.*, prir. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1983), 165–184.
- Krleža, Miroslav. „Gospodin Bach”, *Iz naše književne krčme. Polemike 4.* Prir. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1983), 13–21.
- Krleža, Miroslav. „Iz hrvatske kulturne historije (Jozefinizam)”, *Historijske teme. Studije 3.* Prir. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 182–183.
- Krleža, Miroslav. *Zapisi i eseji 4. Zapisi sa Tržiča*, prir. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1988)

- Lasić, Stanko, „Erazmo Roterdamski”, in *Krležijana 1 (A–Lj)*. gl. ur. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 232–233. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1493> (Pristup: 2019. 10. 10.)
- Lasić, Stanko. „Tri moderna pogleda na Erazma Rotterdamskog: Huizinga, Zweig, Krleža”, in *Članci, razgovori, pisma* (Zagreb: Gordogan, 2004), 205–225.
- Šinko, Ervin. *Roman jednog romana. Bilješke iz moskovskog dnevnika od 1935. do 1937. godine* (Zagreb: Zora, 1955).
- Visković, Velimir. „Dilas, Milovan”, *Krležijana 1 (A–Lj)*, gl. ur. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 205–207. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1479> (Pristup: 2019. 10. 10.)

Fejtő Ferenc és Miroslav Krleža párhuzamos útjai (Az útirajz, az emlékirat és az esszé példái)

Fejtő Ferenc és Miroslav Krleža életük korai szakaszában ismerkedtek meg egymással, a találkozásukról pedig mindketten megemlékeztek útleírásaikban, emlékirataikban és naplójukban. A szélesebb magyar olvasóközönség Fejtő *Érzelmek* utazás című útirajzából szerezhetett tudomást Krležáról. Krleža *Kirándulás Oroszországba* (1926) című útirajza az európai írók Szovjet-Oroszországról szóló útikönyveinek korai példája. Az ezekről szóló diskurzusba Fejtő is bekapcsolódott André Gide útikönyvéről írt recenziójával. Mind Fejtő, mind Krleža műveik későbbi kiadásait utólag kommentálták, kiegészítették, ami útirajzaikat az emlékirat műfaj felé közelíti. Az utazással mint a (szellemi) szabadság metaforájával is kapcsolatba hozható, hogy mindkét író életművében közel egy időben és hasonló hangsúlyokkal jelentkezett az Erasmus-kérdéskör, valamint a felvilágosodás eszméi és az emberiség emancipációjának eszméjét célul kitűző politikai programok és ezek képviselői – II. József császár, Martinovics jakobinus mozgalma, az utópista Robert Owen és Saint Simon, valamint Jean Jaurès – iránti érdeklődésük is. A tanulmány a témák hasonlóságából kiindulva rámutat a két író idézett műveinek szemléleti eltéréseire is.

Kulcsszavak: Fejtő Ferenc, Miroslav Krleža, útirajz, emlékirat, esszé, utazás, Erasmus, Martinovics Ignác, II. József, Robert Owen, Saint Simon, Jean Jaurès

12

MANN
Jolán

Budapest

Fejtő Ferenc és Miroslav Krleža párhuzamos útjai (Az útirajz, az emlékirat és az esszé példái)

Miroslav Krleža legkorábbi önálló kötetben megjelent útirajza az 1926-ban írt *Kirándulás Oroszországba (Izlet u Rusiju)* című műve, melyet a harmincas–negyvenes években több kisebb terjedelmű útirajza követett. Majd egy húsz évvel későbbi magyarországi látogatásának jegyzeteiből évek múlva, 1953-ban összeállított útleírása volt a következő a sorban, amely már a címében is – *A Kirándulás Magyarországra 1947-ben című könyvből (Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947)* – jelezte a befejezetlenséget és benne az utólagos kommentárokat, kiegészítéseket, ami inkább az emlékirat műfaja felé közelíti ezt a művét.

1936-ban látott napvilágot Fejtő Ferenc *Érzelmes utazás* című útirajza¹, amelyből azonban már egy évvel korábban megjelent egy részlet a *Nyugatban*.² A harmadik magyar kiadás az emlékirat műfajához közelít, mert évtizedekkel későbbi eseményekkel, történésekkel egészíti ki az első kiadás szövegét – a szerző retrospektív kommentárjaival. Műfaja szerint is emlékirat továbbá a másik ide tartozó Fejtő-mű, mely az *Emlékeim: Budapesttől Párizsig* címet viseli.³

¹ Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás* (Budapest, Pantheon, [1936]).

² Fejtő Ferenc, „Zágrábi utinapló”, in *Nyugat*, 28. 11. sz. (1935), 351–361. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

³ Fejtő Ferenc, *Budapesttől Párizsig. Emlékeim*, Balabán Péter ford. (Budapest, Magvető: 1990)

Nemcsak a műfaji egyezés miatt merülhet fel Fejtő és Krleža útleírásai és útirajzszerű emlékiratai és ezekhez kapcsolódó egyéb, elsősorban esszéisztikus művei összehasonlításának lehetősége, hanem a két író bizonyos pontokon érintkező nézetei, sok szempontból hasonló világlátása miatt is, mely azonban mégis fontos kérdésekben különbözik egymástól. Természetesen az sem mellékes tény, hogy életük korai szakaszában személyesen is találkoztak, és ennek a találkozásnak az élményét Fejtő meg is örökölte útleírásában, továbbá Krleža műveiben is megtalálható kettejük megismerkedésének élménye. Krleža először egy 1958-as naplójegyzetében⁴ említi Fejtőt, de közel két évtizeddel később, az 1976-os naplójában is írt első találkozásukról:

„1934 nyara, Kuković utca 28, Mária királynő utca 32, a park platánjainak árnyékában, a csobogó szökőkút melletti napernyő alatt Fejtő Ferenc, a még fiús kinézetű csupasza álló fiatalember zágrábi kirándulásán, látogatóban izraelita vallású magyar nővérénél, aki Pestről egy itt szolgálatot teljesítő, a Šenoa utcában lakó MÁV-tisztviselőhöz ment férjhez. A háború előtt vakációzott nénjénél Agram városban, ahol a Šenoa utca és a Hutterer fürdő között mozogva töltötte a szünidő napjait. Ez volt a Horthy-Magyarországról érkező első üdvözlés, Németh László »Híd a Dráván«-jának az ideje. Erről jelentette meg Fejtő lírai hangú útleírását a Zágrábi érzelmes utazást benne a M. K.-val folytatott beszélgetéssel. Meg kellene ezt nézni.⁵

Krleža nem véletlenül ír éppen 1976. augusztusi naplójegyzetében Fejtőről. Enes Čengićnek ugyanannak az évnek az őszén arról is beszélt, hogy Milovan Đilas a Fejtő által vele készített interjújában őt is említette.⁶ Fejtő persze nem tudhatta, hogy Đilas, aki ekkor már a kommunista hatalmi rendszerek kritikusanak számított, korábban, a harmincas évek végén és a háború utáni években a Krležát ideológiai okok miatt támadók baloldali vezéralakja és a Jugoszláv Kommunista Párt bolsevik szárnya fanatizmusának reprezentánsa⁷ volt. Mint ahogy azt sem tudhatta, hogy Krleža kerülte a vele való találkozást, és ennek fő oka éppen a Đilasszal készített interjúja volt.

Az a magyar író itt volt a nyáron és találkozni akart velem, de kimentettem magam. A háború előtt, a harmincas években Zágrábba járt vakációzni, a

⁴ Miroslav Krleža, „Napló 1958–1969 (részletek)”, vál. és ford. Túri Gábor, *Híd* 46. 7–8. sz. (1982), 852–853. http://adattar.vmmi.org/cikkek/12500/hid_1982_07-08_03_miroslav.pdf (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

⁵ Miroslav Krleža, „4. 8. 1976.”, *Zapisi i eseji 4. Zapisi sa Tržiča*, szerk. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1988), 136–137.

⁶ Enes Čengić, „24. X. 1976.”, *S Krležom iz dana u dan 2. (1975–1977)*. *Trubač u pustinji duha*, szerk. Silvana Čengić Voljević (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 161.

⁷ Velimir Visković, „Đilas, Milovan”, *Krležijana 1 (A–Lj)*, főszerk. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 206. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1479> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

nénjét látogatta meg, aki itt élt, így találkoztunk. Az Érzelmes kirándulásaim Zágrábba című könyvében [sic!] meg is említi ezeket a velem történt találkozásait.”⁸

Másfelől Fejtő nyilván többé-kevésbé tisztában lehetett Krleža és a jugoszláv baloldal összetett és konfliktusokkal terhelt viszonyával, ami a két világháború közötti időszakról átnyúlt a háború utáni első évekre is. Mindenesetre erről tanúskodik visszaemlékezése a Krležával 1958-ban Ljubljanában történt személyes találkozására a Jugoszláv Kommunista Párt Hetedik Kongresszusán, melyről az *Érzelmes utazás* újabb kiadásához írt kiegészítéseiben írt:

„Tudtam, Krležának egyre nagyobb konfliktusai vannak a kommunista kormánnyal, és csak Tito személyes barátsága mentette meg attól, hogy mint disszidenst börtönbe zárják.”⁹

Fejtő és Krleža szellemi találkozásait, hasonló irányultságú érdeklődését, tájékozódását mutatja reflektálásuk André Gide útirajzaira. Fejtő 1936-ban írt recenziót Gide *Visszatérés a Szovjetunióból*¹⁰ című útleírásáról.¹¹ Gide műve a nyugat-európai baloldali értelmiség által az ígérlet földjének tartott bolsevik állam visszasságait tematizálja, a hangsúlyt személyes kiábrándulására, a „hívő” csalódására helyezve:

„Szó sincs arról, hogy André Gide csalódott volna a szocializmusban. Ellenkezőleg: véleményem szerint most lesz csak szocialista igazán. Eddig hívő volt, majdnem vakon hívő. Most: találkozott a valósággal s fölismerte, hogy az eszmét sohasem szabad a valóság egy darabjához kötni. Amiből kiábrándult, nem is a valóság, hanem csak egy messianisztikus ábránd. Nem a szocializmusban csalódott és nem is, mint maga gondolja, Oroszországban, hanem abban, amit önmagáról hitt. Gide azt hitte magáról, hogy bolsevista. Ebből pedig egy betű sem igaz. Egy perc tartamáig sem volt sohasem bolsevista a szó pontos, gyakorlati és elméleti értelmében.”¹²

Krleža maga is egyike volt azoknak az európai íróknak, akik Szovjet-Oroszországba tett útjuk tapasztalatairól önálló műben számoltak be. Kötetben 1926-ban jelent meg az egy évvel korábbi útjáról szóló *Kirándulás Oroszországba* című műve, mely a korai szovjet-oroszországi útirajzok közé tartozik.

⁸ Enes Čengić, „24. X. 1976.”, *S Krležom iz dana u dan 2. (1975–1977). Trubač u pustinji duha*, szerk. Silvana Čengić Voljevića, (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 161.

⁹ Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás*, [a képeket összegyűjt. és vál. Relle Ágnes]. 3. bőv. kiad. (Budapest: Kossuth, 2008), 131.

¹⁰ André Gide, *Retour de l'U.R.S.S.* (Paris: Gallimard, 1936); *Retouches à mon «Retour de l'U.R.S.S.»* (Paris: Gallimard, 1937)

¹¹ Fejtő Ferenc, „»Ami fontosabb Oroszországnál is«. André Gide: Retour de l'U.R.S.S.”, *Szép Szó*, 3. köt. 10. sz. (1936): 193–209.

¹² Fejtő Ferenc, „»Ami fontosabb Oroszországnál is«...”, 194.

A húszas évek közepétől megjelenő Szovjet-Oroszországról szóló első útirajzok egyike a román Panait Istratié¹³, akit kritikus hangja miatt a nyugat-európai irodalmi baloldal hangadói közül többen támadtak. Krleža Istrati könyvével kapcsolatban – amellyel egyik folyóirata, a *Danas* (*Ma*) első száma is foglalkozott – évtizedekkel később azt nyilatkozta Enes Čengićnek, hogy bár néhány dologgal már korábban is tisztában volt, ez a mű mégis komoly hatást tett rá a sztálinizmus megítélésében – „leszállította a földre és észhez térítette.”¹⁴ Amikorra tehát Gide kritikus hangú szovjet-oroszországi útirajza a harmincas évek közepén megjelent, Krleža számára már nem jelentettek meglepetést a benne leírt tapasztalatok, s ez minden bizonnyal elmondható Fejtővel közös barátjuk, Sinkó Ervin¹⁵ 1935–1937-es moszkvai naplójáról is, amelyet Krleža kéziratban már az első, 1955-ös horvát nyelvű megjelenés előtt olvashatott.¹⁶

Krleža és Fejtő nemcsak valódi, de képzeletbeli utazásaik során is gyakran egy irányba indultak és hasonló, időnként egymást keresztező utakat jártak be. A történelmi múlt nagyjai közül sokszor ugyanazok a személyek foglalkoztatták őket, akiknek tevékenységét is hasonló módon ítélték meg. Tájékozódásuk közös jegyei fedezhetők fel az emberiség emancipációjának eszméjé, a humanista törekvéseket maguk elé célul állító személyiségek – Rotterdami Erasmustól II. Józsefíg és Martinovics Ignáciig – és programok iránti érdeklődésükben is.

Mindkét író életművében egyazon időben és hasonló hangsúlyokkal jelentkezett az Erasmus-kérdéskör, mely témánkhöz kapcsolódóan az utazással mint a (szellemi) szabadság metaforájával is kapcsolatba hozható. Köztudomású, hogy Erasmus életét számos utazás és költözés jellemezte. Amikor szellemi szabadságát veszélyeztetve érezte, másik városba vagy országba költözött. Életének legfontosabb állomásai szülővárosa után Párizs, Orléans, Louvain, London, Cambridge, Torino, Bologna, Róma, Velence, Padova, Bruxelles, Basel, Freiburg stb. voltak. A múlt század harmincas éveinek Európájában az egyéni szabadság fenyegetettségének idején újra felfedezte magának a humanista gondolkodót Európa. Erre közvetlen alkalomként Erasmus halálának négyszázadik évfordulója szolgált 1936-ban, amikor legfontosabb műveit számos fordításban újra kiadták, és olyan írók foglalkoztak vele, mint Robert Musil, Stephan Zweig, vagy őket megelőzően, még 1924-ben a történész Johan Huizinga.

¹³ Panait Istrati, *Más fény felé, 1–2.: Helytelen utakon*, ford. Supka Géza; *A Szovjet 1930-ban*, ford. Braun Róbert (Budapest: Genius, 1932)

¹⁴ Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan 3. (1978–1979). Ples na vulkanima*, szerk. Silvana Čengić Voljevića, (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 68.

¹⁵ Fejtő II. Józsefről monográfiájának magyar kiadásához írt bevezetőjében hivatkozik Sinkó Szovjetunió-útirajzára, az *Egy regény regényére* mint a művek keletkezésének hátterét megvilágító alkotások klasszikus példájára Fejtő Ferenc, *II. József*. Osvát Anna, ford. (Budapest, Atlantisz, 1997), 7.

¹⁶ Sinkó Ervin, *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek: 1935–1937* (Újvidék: Forum, 1961)

Fejtő *Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról* című esszéje 1936-ban jelent meg a *Szép Szó* című folyóiratban,¹⁷ melynek abban az évben szerkesztői feladatait is ellátta. Az írás műfaji szempontból a párbeszéd formájú filozófiai traktátus szöveghagyományára támaszkodik, s ez a forma gyakran felbukkan Krleža esszéiben is. Fejtő eszéjében ebben a „barátságos, bár hely-lyel-közzel indulatos beszélgetésben” három barát eszmecseréjének lehetünk tanúi. A vendéglátó filológusnak, Erasmus interpretátorának jutott a szerzői szócső szerepe. A beszélgetés másik két résztvevője – a reálhumanista és az antihumanista – a további lehetséges viszonyulások megszólaltatói. A beszélgetés a filológus felvetésével kezdődik, aki arra figyelmezteti társait, hogy másokhoz hasonlóan valószínűleg ők sem értik a humanizmus lényegét. Erasmus Lutherhez írt egyik 1519-es leveléből idéz, melyben a humanizmus esszenciájának megfogalmazása áll. E szerint meg kell őrizni a személyiség integritását, pártatlanságát, pártonkívüliségét, mert csak így lehetséges a jó tudományok szolgálata, többre jut ugyanis az ember udvarias, polgári szerénységgel, mint erőszakossággal. Erasmus élete jól példázza a valódi bátorság természetét, amely a halálfélelmen, valamint az élet és személyiség értékének tudatán alapul. Az értelmiséginek egyedül a dolgozószobájában kell hősnek lennie és joga van elmenekülnie az életét és szabadságát veszélyeztető helyzetekből.

Antibarbari című művében Erasmus szintén a jó tudományok (*bonae litterae*) megőrzéséért harcol. Erasmusi allúzióval Krleža 1939-ben jelenteti meg *Pečat* (Pecsét) című folyóiratában a *Dialektikus antibarbarus* (Dijalektički antibarbarus) című polémiáját, amelyben megpróbálja elválasztani „a valódi, hajlékony, hatásos dialektikus gondolatot a zavaros, henye, szolgálalkú (»anti-dialektikus«), dogmatizmustól – a »barbárság«-tól.”¹⁸

A Fejtő-traktátus beszélgetése a továbbiakban az eszmék megvalósíthatóságának vagy meg nem valósíthatóságának problematikájáról folyik. A filológus azt állítja, hogy az eszmék a gyakorlatban megvalósíthatatlanok, ezért ezeknek ott nincs semmi keresnivalójuk:

„Az ésszerűség, amely a bibliotheca egyetlen zsinórmértéke, nem számítja a dolgozószobák falain kívül. [...] ...ami a tömegeket megragadja [...] már nem az eszme, csak a torzképe. S erről nem a tömegek tehetnek. Az eszmények természetéből folyik, hogy társadalmilag megvalósíthatatlanok.”¹⁹

¹⁷ Fejtő Ferenc, „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, Különnyomat: *Szép Szó*, 1. 8–9. sz., 1936. (Budapest: Cserépfalvi, 1936).

¹⁸ Ivo Frangeš, „»Dijalektički antibarbarus«”, *Krležijana 1 (A–Lj)*. főszerk. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 147. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=280> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

¹⁹ Fejtő Ferenc, „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, 8, 9.

A reálhumanizmus képviselője viszont ezzel szemben az eszmék megvalósíthatóságát hirdeti, a reálhumanizmust szocializmusként definiálja. Szerinte „Marxig a humanizmus filológusi fantazmagória, renyhe utópia volt. Ártalmatlan, mulatságos szellemtörténeti szekta.”²⁰ De Marx óta világhatalommá vált. Erre a véleményre a filológus számos történelmi példára hivatkozva egy kortárs történésre hívja fel a figyelmet: a moszkvai perekre:

„A valóságban eddig még mindig csődöt mondtak azok a kísérletek, amelyek az erőszakot a tisztességes eszmék szolgálatába akarták állítani. Politikát csinálni erkölcsösen nem lehet, erkölcstelenség nélkül az erkölcsöt az álmálétben nem lehet hatalomra juttatni, s mire hatalomra juttattuk, kezünk között oly gyorsan változott erkölcstelenséggé, hogy észre sem vettük. Mert a hatalom, a hatalomra törekvés korrumpál, s ez ellen semmit sem lehet tenni.”²¹

Felhívja a figyelmet Erasmus és Luther véleménykülönbségére is a szabad akarat kérdésében. Erasmus az akarat szabadságát védelmezte, Luther pedig a szolgaságát. A filológus ugyanakkor arra is figyelmezteti barátait, hogy a legfontosabb teendő tartani a távolságot minden olyan mozgalomtól, amely magának igényel bennünket, és e téren Erasmusról vehetünk példát, aki a mestere volt a függetlenség megőrzését biztosító stratégiáknak. A humanizmus egyik lehetséges meghatározása a jót választani a két rossz közül. Ezen az írásán kívül Fejtő élete végén is foglalkozott Erasmussal az *Erazmus: Szent vagy eretnek?* című esszéjében, mely az Ördögről szóló, készülő könyvének egy részleteként jelent meg.²²

Krleža írásaiban szintén 1936-ban említi először Erasmus nevét, ill. főművét, *A balgaság dicséretét. Az ész határán* című regényének első fejezete *Az emberi butaságról* címet kapta, a regény főhőse pedig olvasta Erasmus műveit. Legbehatóbban *A Rotterdami Erasmusról* című esszéjében foglalkozott a humanista alakjával, melyet 1942-ben, néhány nappal a Sztálingrád ellen indított német offenzíva előtt írt, ám csak 1953 elején publikált. Ebben az írásában Krleža Erasmus korának, a vallásháborúk Európájának problémáiban a maga kora visszásságaira ismert. Az említett írókhoz hasonlóan ő is rokonságot érzett Erasmussal, azonosult annak vívódásaival, aki hozzájuk hasonlóan egyedül maradt saját korának a gyakorlatban megvalósult eszméivel, vallási irányzataival szemben. Erasmus sem a katolicizmus működő gyakorlatával, sem az időnként szélsőséges fanatizmusba torkolló reformációs irányzatok törekvéseivel nem értett egyet, hasonlóan a 20. század harmincas éveinek

²⁰ Fejtő Ferenc, „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, 10.

²¹ Fejtő Ferenc, „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, 15.

²² Fejtő Ferenc, „Erazmus: Szent vagy eretnek? (Részlet a szerzőnek az Ördögről szóló, készülő könyvéből)”, ford. Ferch Magda, *Európai Kulturális Füzetek*, 20–21. sz. (A 16. füzetből csak elektronikusan) http://www.c3.hu/~eufuzetek/index_2021.php?nagyra=14/fejto_14.html (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

európai totalitárius diktatúráival szemben álló polgárához. Példája különös aktualitást kapott a harmincas évek Európájában a tekintetben, hogy mi a tendője az értelmiséginek a fanatizált erőszak idején: semleges szemlélőként csak magában kommentálni az eseményeket, vagy a veszélyt és a nyilvánvaló kudarcot is vállalva hangosan felszólalni.²³

Az ellentmondások iránt kimondottan fogékony, antitetikus szerkezetekben gondolkodó Krleža esszéjében az erasmusi dilemmában kifejezésre jutó különböző szembenállásokat tematizálja: értelmiségi vs. tömeg, költő vs. hatalom, gondolkodó vs. fanatikus fantazista, pacifista vs. harcos, szkeptikus értelem vs. fanatikus hit stb. Ezeket a szembenállásokat, alapvetően szkeptikus történelemszemléletének megfelelően, nemcsak aktuálisnak, hanem megváltoztathatatlanoknak is tekinti. Ellentmondásos saját viszonyulása is e dilemmákhoz, mert – bár elismeri Erasmus nagyságát és jelentőségét – nem tud azonosulni a független értelmiségi eszméjével, amit nemcsak kivitelezhetetlennek, s egyúttal utópikusnak, hanem erkölcsileg elfogadhatatlannak is tart. Szerinte ugyanis az értelmiséginek mindig választania kell az adott pillanatban leghaladóbbnak ítélt mozgalom javára. Ugyanakkor ragaszkodnia kell saját független véleményéhez is. Amiben viszont Krleža fenntartás nélkül Erasmus mellé állt, az a kritikus álláspont, amelyet a humanista a műveletlen tömeggel és embertelen hatalmi gépezetekkel (a katolikus egyház és a reformáció önmaga ellen forduló mozgalmával) szemben foglalt el. A *balgaság dicséretének* szarkazmusa is nagyon közel állt az alapvetően ironikus hangoltságú krleži szövegvilághoz, amelynek a „tökéletes stiliszta” bármely sora mintául szolgálhatott volna, de még inkább rokon azzal Erasmus kiterjedt levelezésének polemikussága. Krleža itt tárgyalt esszéjében olyannyira magáévá teszi Erasmus nézeteit, saját szavaival „szabadon idézett parafrázisok” formájában, hogy legtöbbször nem tudható, a maga vagy Erasmus gondolatait közli-e.²⁴

Erasmus kora a válságjelenségek kutatói számára példaértékű, hiszen valójában egy korszakhatárt jelöl, amikor a reneszánsz humanizmus szellemisége kezdte lebontani a középkori keresztény, s ily módon akkor még valóban egységes Európát, amit Krleža így összegez:

„... ez volt Erasmus sorsa és hivatása abban a miénkhez oly hasonló korban, amelyben a két történelmi periódus határán az európai civilizáció elvesztette a maga belső képét és stílusát (1521–1942).”²⁵

²³ Lasić Stanko, „Erazmo Roterdamski”, *Krležijana 1 (A–Lj)*. főszerk. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 233. <http://krležijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1493> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

²⁴ Lasić Stanko, „Tri moderna pogleda na Erazma Rotterdamskog: Huizinga, Zweig, Krleža”, *Članci, razgovori, pisma* (Zagreb: Gordogan, 2004), 221.

²⁵ Krleža Miroslav, „Rotterdami Erazmusról”, *Kirándulás Oroszországba: Esszék*. Szeli István, ford. (Budapest: Európa, 1965), 329.

Krleža és Fejtő legfontosabb eszmei forrásai közé tartoztak a felvilágosodás eszméi. Végső soron Krleža enciklopédikus érdeklődése is a felvilágosodás örökségére vezethető vissza, melynek hatására a második világháború után létrejött számára kedvező kultúrpolitikai lehetőségek idején intézményt is szervezett maga köré. A Lexikográfiai Intézet igazgatásának hatása az élete utolsó évtizedeiben született munkáin is nyomon követhető.

Fejtő a felvilágosodással a legtöbbet II. Józsefről írt monográfiájában foglalkozott, melynek alapgondolatai – a mű előszava szerint – 1936 végére vezethetők vissza, a könyv pedig 1937 februárjára készült el.²⁶ Műve megírásának szándéka az uralkodó rehabilitációját nevezi meg, történelemszemléletét pedig a sérelmi politika hagyományait követő alapvetően elutasító megközelítésekkel állítja szembe.

„... a konzervatív, feudális arisztokrácia és a reakciós klérus még halála után sem bocsátotta meg a korszerűsítő, felvilágosodott, vallási türelmet hirdető, polgárbarát és jobbágybarát uralkodónak a liberális korszakot fél évszázaddal megelőző rendeleteit, amelyek közül egyik-másik az 1789-es francia alkotmányozó nemzetgyűlés jogalkotó bizottságának tárgyalási alapul szolgált.”²⁷

Fejtőt elsősorban a felvilágosodás kora érdekelte, mint a korszak oly sok felelős értelmiségijét. A korszak magyar vonatkozásait kutatva jutott el az osztrák és magyar történetírásban ellentmondásosan tárgyalt II. József alakjához:

„...a XVIII. század végi magyar irodalom történetére vonatkozó kutatásaim közepette szöveget ütött a fejembe, hogyan is lehettek József császár uralkodása idején a magyar kulturális élet pionírjai [...] oly lelkes hívei a kalapos királynak, aki a magyar történetírásban mint németesítő, magyarelleses zsarnok szerepelt.”²⁸

Könyvének 1994-es francia kiadásához írt előszavában ír a II. József uralkodásának számára legszimpatikusabb jellemzőjéről – a nemzetfelettségről, egyfajta korai internacionalizmusról, amellyel a nacionalizmus különböző fajtái, II. József korában a „feudális hazafiság”, nemzedékekkel később pedig, de már az Osztrák–Magyar Monarchia idején és ennek az államalakulatnak ellenében a pusztító erőket mozgósító modern etnikai, kulturális, népi típusú nacionalizmus állítható szembe, amely Fejtő felfogásában végzetesen rossz ideológia.²⁹ Ugyanitt az Osztrák–Magyar Monarchia, Kákánia közigazgatási fonáságait gúnyoló írók – Musil, Kraus, Kafka, Mikszáth, Krúdy, Karinthy,

²⁶ Fejtő Ferenc, *II. József*. Osvát Anna, ford. (Budapest, Atlantisz, 1997), 7–8.

²⁷ Fejtő Ferenc, *II. József*, 10.

²⁸ Fejtő Ferenc, *II. József*, 10.

²⁹ Fejtő Ferenc, *II. József*, 18.

Hašek – között említi Krležát is, ám ő maga ezzel ellentétben úgy véli, hogy a Monarchia által megteremtett hivatalnoksereg „a nemzetek fölötti állam feddhetetlen, a közjó iránt elkötelezett alkalmazottai”-ból állt, s mindennek nagy megalapítója volt II. József hivatalnok-császár.³⁰

II. József nemzetellenességét, erőszakos centralizációs politikáját a horvát történetírás és ennek nyomán a közösségi emlékezet is elítélte, amely viszont éppen a horvátellenességét róta fel a királynak, míg a magyar közösségi emlékezet a magyar sérelmekre volt érzékeny. II. József szerepének ellentmondásos megítélése a horvát történelemben egyike Krleža visszatérő témáinak. A húszas évek közepén írt *Néhány szó a kispolgári történelemszemléletről általában (Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće)* című esszéjében egyfajta politikai paradoxonként említi a horvát nemesség II. József-ellenességét. A sérelmi politika hagyományával gyökeresen szakítva rámutat II. Józsefnek a horvát történelemben betöltött pozitív szerepre:

„I. József korában Bécsért harcolnak a horvátok a magyarok ellen, II. József korában Bécs ellen a magyarok mellett, bár ha II. József nem nyeste volna vissza a magyarok megalomániás karmait, már a tizennyolcadik században az ördög prédájául estünk volna a »magyar pragmatika« jegyében, mert a horvát nemesség részeg csürhe volt, ostoba és írástudatlan.”³¹

Krležával ellentétben, aki a horvát nemességet „részeg, ostoba és írástudatlan csürhé”-nek tartja, Fejtő a magyar nemességet – annak minden elmaradottsága ellenére – szebb fényben tünteti fel, s nem annyira az értekező próza, mint inkább az esszé hagyományait követve szellemes és szórakoztató módon:

„[1789-ben] Magyarországot is magával ragadta a szabadság »édes mámor«. Elkergették a » császárral összejátszó« földmérőket, elégették az aktákat. A főurak kócsagos nyusztrém kalpagban állták körül a máglyát, és latin fordításban a Marseillaise-t és a Ça Ira-t énekelték. Magyarország volt az egyetlen hely az egész világon, ahol a forradalmi dalokat áttették a középkori gondolatok közvetítő közegébe. A nemesek másról sem értekeztek, mint Rousseau-ról, a társadalmi szerződésről, a természet diktálta, elvülhetetlen szabadságjogokról. De dicshimnuszait alaposabban megvizsgálva rá kell jönnünk, hogy Rousseau-n Werbőczyt értették, szabadságon kiváltságait, társadalmi szerződésen az Aranybullát.”³²

Krleža később a Jugoszláv Kommunista Pártban a harmincas évek közepén az antifasiszta népfront megalakításának feltételeiről ekkoriban zajló vitákhoz

³⁰ Fejtő Ferenc, *II. József*, 19.

³¹ Miroslav Krleža, „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće”, *Deset krvavih godina Eseji i članci* 4. szerk. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 92.

³² Fejtő Ferenc, *II. József*, 376–377.

kapcsolódó *Egy vita tézisei 1935-ből* (*Teze za jednu diskusiju iz godine 1935*) című politikai programszövegében utal II. József alakjára a történelmi eszme-futtatásában. Az uralkodót egyenesen a létében a 18. században végveszélybe került horvátság megmentőjének állítja be:

„... az idegen, főként magyar, gyarmatosító kedvű nemesség által megszállt horvátság már a 18. században gazdasági és politikai katasztrófát élt volna át, ha nem mentette volna ki ebből a veszélyből II. József a magyar grófok érdekszféráinkba behatolni szándékozó önhitt törekvéseit megnyirbáló központosító politikája.”³³

Krleža II. Józsefre vonatkozó, a két világháború között keletkezett észrevételei, amelyek ugyan mindig egy nagyobb kontextus részeként, az uralkodónak a horvát történelemben, a horvátság fennmaradásában játszott szerepére vonatkoznak, a II. világháború utáni esszéiről munkásságában teljesebben ki. Az 1963-ban megjelent *A horvát művelődés történetéből* (*Iz hrvatske kulturne historije*) című esszéje harminchat, az író által „szabad lírai variációknak” nevezett megjegyzésből áll, amelyeket lexikográfiai szelvények között is számon tarthatunk. Ezek közül a *Jozefinizmus* (*Jozefinizam*) című teljes egészében II. József politikájával foglalkozik, amely szerinte még kétszáz év múltán is szenvedélyeket ébreszt, míg az uralkodó alakját a horvát történetírás „a horvát törvények és szokások elfojtója”-ként, valóságos Luciferként említi.³⁴ Krleža ebben a kérdésben – más történelmi témáihoz hasonlóan – a magyar és a horvát nemességet szövetségessé tevő osztályérdekek hangsúlyozásával érvel. Mivel történelmi témáinak többsége gyakran nemzeti vonatkozású, ezek ily módon ideológiailag kétszeresen is meghatározottak. A marxista történelemszemlélet mellett a nemzeti alávetettség áldozati mítosza³⁵ is érvényre jut bennük. Továbbá Krleža esszenciális történelemszemlélete, azaz a különböző történelmi korok párhuzamos jelenségeinek egymás mellé állítása is megfigyelhető ebben a „lírai variációjában”:

„Mind a mai napig senkinek sem volt bátorsága megállapítani, hogy ha a magyar grófi megalomániát eltompító jozefinista központosító erőszak nem lett volna, akkor a három magyarbarát, nyomorúságos hétszilvafás báni megye a horvát vendek és túrmezeiek »reliquiae reliquiarum«-aként a magyar feudum elnyomása alá került volna, és már a 18. század végén megtörtént volna az, amire a magyar grófok két-három évtizeddel később

³³ Krleža, Miroslav. „Teze za jednu diskusiju iz godine 1935”, *Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci* 5. Szerk. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 218.

³⁴ Krleža, Miroslav. „Iz hrvatske kulturne historije (Jozefinizam)”, *Historijske teme. Studije* 3. Szerk. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 182.

³⁵ Vladimir Biti, „Miroslav Krleža i povijest hrvatskoga razvlaštenja”, *Umjetnost riječi*, 61, 1–2, (2017): 1–26. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=285809 (Létöltés ideje: 2019. 10. 10.)

törekedtek, amikor Kossuth 1848-ban nem akarta a térképen »észrevenni Horvátországot«.³⁶

Ehhez a kérdéskörhöz tartozik Fejtő 1936-ban a Szép Szó általa szerkesztett *Mai magyarok – régi magyarokról* című különszámában megjelent Martinovics Ignácra szóló tanulmánya. Ebben Kossuthra hivatkozva és az ő véleményéhez csatlakozva sajnálkozik a Martinovics alakját rossz fényben feltűntető újabb történetírói véleményeken, melyeket Fraknoi Vilmos kutatásai nyomán Mályusz Elemér és Szekfű Gyula, azaz a polgári történetírás képviselői fogalmaztak meg:

„Az újabb magyar történetírás teljesen alaptalanul feketíti be személyét és szerepét. A dinasztia szolgálatában állott, de ezzel nem ártani, hanem használni akart s nem rajta múlt, hogy nem használt a magyar társadalom fejlődésének. [...] Martinovicsnak tragédiája valóban a magyar értelmiségnek, a magyar értelmességnek tanulságos és tiszteletre-méltó tragédiája volt.”³⁷

Egy évvel később, 1937-ben a *Magyar irodalom és a magyarság* című, a *Mi a magyar most?* című összeállításban megjelent esszéjében a magyar nyelvújítást „a Martinovicsék társadalomkritikájának pótléka”-ként állítja be, ami „az ő politikai csődjük után” következett. Ezzel azt kívánta bizonyítani, hogy a társadalom új szükségletei gyakran az irodalomban jelentkeznek először a nyilvánosság előtt, s így „az irodalomban történik meg a forradalom is”.³⁸

Krleža magyar vonatkozású történelmi személyekről szóló panorámájában Martinovics Ignác előkelő helyet foglal el. Az egyik rá vonatkozó legkorábbi utalást 1916-os naplójában olvashatjuk, a „nem egészséges magyar viszonyok” említésekor Mátyás király, a Zrínyiek, majd Jászi, Tisza István társaságában.³⁹ A *magyar variáció (Madžarska varijacija)* című 1922-es esszéjében Martinovicsot Zrínyi, Kazinczy, Kossuth és Petőfi mellett a „tisztá szláv leszármazottak” körében tartja számon, akik szerinte a „Duna és a Kárpátok kérdésében” a különböző nemzetek egységesítését tekintették megoldásnak:

„Martinovics republikánus halálában, Kossuth gondolati beszédeiben, Kazinczy alkotásában, írásaiban, Petőfi forradalmi verseiben egyaránt egy mély, ösztönös szükséglet él minden fajta és nyelv egybeolvadása, szintetikus egybeömlése iránt.”⁴⁰

³⁶ Krleža, Miroslav. *Iz hrvatske kulturne historije (Jozefinizam)*, 183.

³⁷ Fejtő, Ferenc. „Martinovics Ignác”, *Mai magyarok – régi magyarokról*. Reprint kiadás: Szép Szó-külszám, [összeáll. Fejtő Ferenc], 2. kötet, 4–5. 1936, (Budapest: Cserépfalvi – Gondolat, 1991), 135–136.

³⁸ Fejtő Ferenc, „A magyar irodalom és a magyarság”, *Mi a magyar most? Tanulmányok a magyar jelen legfontosabb kérdéseiről*, [Bp.]: Cserépfalvi – Gondolat, 1990, 67.

³⁹ Miroslav Krleža, „Pesti napló 1916–1917”, ford. Borbély János István, *Műhely. Kulturális folyóirat* (Győr), 30. 4. sz. (2007) 8. <https://gyorimuhely.hu/2007-04/> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

⁴⁰ Miroslav Krleža, „Madžarska varijacija”, *O Erasmu Rotterdamskom. Eseji i članci* 2. Szerk. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 80.

1960-ban a délszláv kérdést az első világháború kapcsán tárgyaló esszéjében a jakobinus összeesküvés különböző nemzetiségű résztvevőinek neveit – Martinović-összeesküvés [sic!], [Maksimilijan] Vrhovac, Kazinczy [Ferenc] – mintegy bizonyítékul sorolja fel arra nézvést, hogy e mozgalom politikai célja a dunai népek köztársaságpárti alapú konföderációban történő egyesítése volt.⁴¹

A szláv leszármazott Martinovics neve Ady eszmei elődeinek sorában is szerepel Petőfi Sándoré és Táncsics Mihályé mellett.⁴² Martinovics tevékenységét és a jakobinus mozgalmat Krleža 1848 előzményeként értékeli, ami megegyezik az 1848–1949-es magyar forradalom és szabadságharc vezető alakjainak álláspontjával a korukat megelőző, túl korán jött újítók tragikus alakjairól.

A magyar művelődéstörténet összefoglalásának igényével készült idézett esszéjéhez a címe ellenére hasonló összefoglaló igényű és hasonlóan kritikus hangú *Néhány szó a kispolgári mentalitásról általában* című 1926-os esszéjében a horvát történelmi narkózisban élő nagy álmodók között említi Martinovics barátot, akinek az álmai a Jakobinus Köztársaság és az „Emberi jogok” voltak.⁴³

Közös Krleža és Fejtő érdeklődése az emberiség emancipációjának eszméjét célul kitűző politikai programok iránt is. Fejtő 1937-ben három tanulmányt írt ebben a témában. Ezek közül a Robert Owenről és a Saint Simonról szóló részek *A nagy utópisták* főcímmel jelentek meg.⁴⁴ Robert Owent, a „szocializmus atyját” azonban nem utópistaként, hanem Marx nyomán gyakorlati, cselekvő emberként, Saint Simont pedig a 18. századi racionalizmus és a 19. századi szocializmus között láncszemet képező alkotó szellemként mutatja be. A francia felvilágosodást továbbá a szocializmus eszmei előzményének tekinti.⁴⁵ Fejtő kitér Saint Simonnak a II. József uralkodására vonatkozó megjegyzésére, mely szerint a király hatalma nem önmagában álló, és kudarcot fog vallani, „ha a polgárság, melyre támaszkodhatna, gyöngye, s a nemesség, amelynek kiváltságát csorbítani akarná, ellenszegül”.⁴⁶ Ezzel bizonyos értelemben az elképzeléseiben meghátrálni kényszerülő uralkodót az utópista történelmi személyek közé sorolja. Fejtő harmadik tanulmánya Jean Jaurès francia politikusról szól.⁴⁷ Jaurès-szel Krleža is foglalkozott – az *Eppur si muove* című, 1919-ben

⁴¹ Miroslav Krleža, „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu godine 1914–1918”, *Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci 5*, szerk. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 251.

⁴² Miroslav Krleža, „Madžarska varijacija”, 88.

⁴³ Miroslav Krleža, „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće”, 101.

⁴⁴ Fejtő Ferenc, *A nagy utópisták 1–2: Owen Róbert; Saint Simon*. Szocialista tudás könyvtára 16–17. sz. (Budapest: Esztergályos J., 1937)

⁴⁵ Fejtő Ferenc, *A nagy utópisták 1: Saint Simon*. Szocialista tudás könyvtára 17. sz. (Budapest: Esztergályos J., 1937), 3.

⁴⁶ Fejtő Ferenc, *A nagy utópisták 1: Saint Simon*, 19–20.

⁴⁷ Fejtő Ferenc, *Jean Jaurès*, Budapest: [Esztergályos J.], 1937.

megjelent cikkében és az európai parlamentáris szociáldemokrácia megalapítójaként emlékezik meg róla halálának ötödik évfordulóján.⁴⁸

Végezetül, visszatérve kiindulási pontunkhoz, a Fejtő és Krleža életművében egyaránt fontos szerepet kapó útleírás műfajára, Krleža *Kirándulás Oroszországba* című útleírásában, elsősorban annak *A messzi északon (Na dalekom sjeveru)* című fejezetében, jól érezhető írójának a felvilágosodás tanaiig visszavezethető hite az ipari civilizációban és az ember világjobbító célú cselekvési lehetőségében. Fejtő is hitt ezekben az eszmékben, melyekről a Saint-Simonról szóló tanulmánya zárlatában megállapította, hogy ha megjelenésükkor egyénileg és szervezetenként meg is buktak, mégis belekerültek az európai szellemiség nagy vérkeringésébe.⁴⁹

Irodalom

Biti, Vladimir. „Miroslav Krleža i povijest hrvatskoga razvlaštenja”, *Umjetnost riječi*, 61, 1–2, (2017): 1–26. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=285809 (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

Čengić, Enes, *S Krležom iz dana u dan 2. (1975–1977). Trubač u pustinji duha*, szerk. Silvana Čengić Voljevica, (Sarajevo: Svjetlost, 1990)

Čengić Enes, *S Krležom iz dana u dan 3. (1978–1979). Ples na vulkanima*, szerk. Silvana Čengić Voljevica, (Sarajevo: Svjetlost, 1990)

Fejtő, Ferenc. „Zágrábi utinapló”, in *Nyugat*, 28. 11. sz. (1935), 351–361. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

Fejtő Ferenc. „Erasmus avagy beszélgetés a humanizmusról”, Különnyomat: *Szép Szó*, 1. 8–9. sz., 1936. (Budapest: Cserépfalvi, 1936).

Fejtő, Ferenc. „Martinovics Ignác”, *Mai magyarok – régi magyarokról*. Reprint kiadás: *Szép Szó*-különszám, [összeáll. Fejtő Ferenc], 2. kötet, 4–5. 1936, (Budapest: Cserépfalvi – Gondolat, 1991), 135–136.

Fejtő, Ferenc. „»Ami fontosabb Oroszországnál is«. André Gide: Retour de l'U.R.S.S”, *Szép Szó*, 3. köt. 10. sz. (1936): 193–209.

Fejtő, Ferenc. „A magyar irodalom és a magyarság”, *Mi a magyar most? Tanulmányok a magyar jelen legfontosabb kérdéseiről* (Budapest: Cserépfalvi – Gondolat, 1990), 65–75.

⁴⁸ Miroslav Krleža, „Eppur si muove”, *Eppur si muove. Studije i osvrti*. Djela Miroslava Krleže (Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca. 1938).

⁴⁹ Fejtő Ferenc, *A nagy utópisták 1: Saint Simon*. Szocialista tudás könyvtára 17. sz. (Budapest: Esztergályos J., 1937), 31.

- Fejtő, Ferenc. *A nagy utópisták 1–2: Owen Róbert; Saint Simon*. Szocialista tudás könyvtára 16–17. sz. (Budapest: Esztergályos J., 1937)
- Fejtő, Ferenc. *Jean Jaurès*, Budapest: [Esztergályos J.], 1937.
- Fejtő, Ferenc. *II. József*. Osvát Anna, ford. (Budapest, Atlantisz, 1997)
- Fejtő, Ferenc. *Budapesttől Párizsig. Emlékeim*, Balabán Péter ford. (Budapest, Magvető: 1990)
- Fejtő, Ferenc. *Érzelmes utazás*, 3. bőv. kiad. a képeket összegyűjt. és vál. Relle Ágnes (Budapest: Kossuth: 2008)
- Fejtő, Ferenc. „Erazmus: Szent vagy eretnek? (Részlet a szerzőnek az Ördögről szóló, készülő könyvéből)”, ford. Ferch Magda, *Európai Kulturális Füzetek*, 20–21. (A 16. füzetből csak elektronikusan) http://www.c3.hu/~eufuzetek/index_2021.php?nagya=14/fejto_14.html (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- Frangeš, Ivo. „»Dijalektički antibarbarus«”, *Krležijana 1 (A–Lj)*. főszerk. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 147. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=280> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- Gide, André. *Retour de l’U.R.S.S.* (Paris: Gallimard, 1936); *Retouches à mon «Retour de l’U.R.S.S.»* (Paris: Gallimard, 1937)
- Istrati, Panait. *Más fény felé, 1–2.: Helytelen utakon*, ford. Supka Géza; *A Szovjet 1930-ban*, ford. Braun Róbert (Budapest: Genius, 1932)
- Krleža, Miroslav. „Eppur si muove”, *Eppur si muove. Studije i osvrti*. Djela Miroslava Krleže (Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca. 1938)
- Krleža, Miroslav. „Rotterdami Erazmusról”, *Kirándulás Oroszországba: Esszék*. Szeli István, ford. (Budapest: Európa, 1965), 325–368.
- Krleža, Miroslav. „Madžarska varijacija”, *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci 2*. Szerk. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 71–92.
- Krleža, Miroslav. „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće”, *Deset krvavih godina Eseji i članci 4*. szerk. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 85–133.
- Krleža, Miroslav. „Teze za jednu diskusiju iz godine 1935”, *Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci 5.*, szerk. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 139–245.
- Krleža, Miroslav. „Jugoslavensko pitanje u Prvom svjetskom ratu godine 1914–1918”, *Kalendar jedne parlamentarne komedije. Eseji i članci 5.*, szerk. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1979), 247–307.

- Krleža, Miroslav. „Slučaj direktora drame gospodina Bacha”, *Moj obračun s njima. Polemike* 3., szerk. Anđelko Malinar. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1983), 165–184.
- Krleža, Miroslav. „Gospodin Bach”, *Iz naše književne krčme. Polemike* 4. szerk. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1983), 13–21.
- Krleža, Miroslav. „Iz hrvatske kulturne historije (Jozefinizam)”, *Historijske teme. Studije* 3. Szerk. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1985), 182–183.
- Krleža, Miroslav. *Zapisi i eseji* 4. *Zapisi sa Tržiča*, szerk. Ivo Frangeš. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje, 1988)
- Krleža, Miroslav. „Pesti napló 1916–1917”, ford. Borbély János István, *Műhely. Kulturális folyóirat* (Győr), 30, 4. sz. (2007): 6–15. <https://gyorimuhely.hu/2007-04/> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- Lasić, Stanko. „Erazmo Rotterdamski”, in *Krležijana 1 (A–Lj)*. főszerk. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 232–233. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1493> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)
- Lasić, Stanko. „Tri moderna pogleda na Erazma Rotterdamskog: Huizinga, Zweig, Krleža”, *Članci, razgovori, pisma* (Zagreb: Gordogan, 2004), 205–225.
- Sinkó, Ervin. *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek: 1935–1937* (Újvidék: Forum, 1961)
- Visković, Velimir. „Dilas, Milovan”, *Krležijana 1 (A–Lj)*, főszerk. Velimir Visković (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1993), 205–207. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1479> (Letöltés ideje: 2019. 10. 10.)

Paralelna putovanja Ferenc Fejtöa i Miroslava Krleža (U žanrovskim primjerima putopisa, memoara i eseja)

Ferenc Fejtö i Miroslav Krleža upoznali su se još u mladosti, a o tom susretu obojica su napisala dojmove u svojim djelima: putopisima, memoarima i dnevnicima. Šira mađarska čitalačka publika upoznala je Krležu iz Fejtöovog *Sentimentalnog putovanja*. Krležin putopis *Izlet u Rusiju* (1926) rani je primjer europske putopisne proze o SSSR-u. U diskusiji koja se vodila o toj temi uključio se i Fejtö recenzijom putopisa Andréa Gidea. I Fejtö i Krleža rado su komentirali i dopunjavali kasnija izdanja svojih djela zbog čega su neki njihovi putopisi bliži memoarima. S putovanjem kao metaforom o (duhovnoj) slobodi možemo povezati činjenicu da se kod obojice pisaca u isto vrijeme i sa sličnim naglascima kao tema javlja Erazmo Roterdamski, te zanimanje za ideje prosvjetiteljstva i političke programe koji su si zadali za cilj emancipaciju čovječanstva, kao i za njihove predstavnike – cara Josipa II, jakobinski pokret Ignjata Martinovića, utopiste Roberta Owena i Saint Simona, te Jeana Jaurès. Osim navođenja sličnih tema ovaj rad ukazuje i na razlike u pristupu prema tim temama u djelima dvojice pisaca.

Ključne riječi: Ferenc Fejtö, Krleža Miroslav, putopis, memoari, esej, putovanje, Erasmus, Ignjat Martinović, Josip II., Robert Owen, Saint Simon, Jean Jaurès